

II

МАРШЕВИ И БОРВЕНА ДЕЈСТВА 25. ДИВИЗИЈЕ ОД БЕСНЕ КОБИЛЕ ДО ДУНАВА

(1. август — 10. септембар 1944)

Уочавајући намере немачке команде на Балкану, * Врховни штаб НОВ и ПОЈ је правовремено наредио својим снагама у Србији, Црној Гори и источној Босни да избегавају фронталне борбе и сачувају ударну снагу.

У том смислу одобрен је предлог штаба 12. корпуса НОВЈ да код Фоче пређе Дрину и са 1. пролетерским корпусом дејствује у западној Србији, а Оперативној групи дивизија је наређено да се у рејону Копаоника задржи 10—14 дана, ради попуне људством, а потом продужи наступање на сектор Сувобора и Рудника.¹

У склопу опште стратегијске замисли Врховног штаба, као што је већ речено, 25. дивизија је добила наређење од Главног штаба НОВ и ПО Србије, да пређе на десну страну Јужне Мораве и продре у источну и североисточну Србију. Ноћу 28/29. јула она се из ширег рејона села Округлице пребацила преко Јужне Мораве и разместила на простору Бесне кобиле. Тада су се на самој десној обали Јужне Мораве, од Врања до Лесковца, налазиле јединице 22. српске дивизије

¹ Ослободилачки рат, књ. 2, стр. 265—266.

НОВЈ које су имале задатак да дејствују на непријатеља упоришта у долини Јужне Мораве.

На ширем простору Бесне кобиле 25. дивизија је провела пет дана. Ту се мало одморила после напорних борби и маршева. Око 400 рањеника је предала 22. дивизији. Један њен батаљон је ноћу уочи 4. августа учествовао у нападу на непријатељеве посаде на одсеку железничке пруге Владичин Хан—Куманово.² Борбеном заповешћу штаба дивизије од 5. августа, у 8 часова и 30 минута, регулисан је марш дивизије са простора Бесне кобиле на простор Варденик—Стрешер. Поред осталог, у њој се каже:

„Непријатељеве снаге, распоређене поред пруге Владичин Хан — Куманово, нападнуте су ноћу 3/4. VIII од македонских јединица, јединица XXII дивизије и једног батаљона XVI бригаде. Непријатељу су на свим секторима нанети већи губици. Према потврђеним вестима, уништена су два воза . . . Гарнизон у Босилграду је ослобођен и сада у њему има само полиције. У Власи се налази гарнизон (Црквена Махала) од једне дружине (формацијски састав бугарске јединице јачине батаљона — прим. М. П.). Такође и на Боровику североисточно од Мачкатице и на Црвеном Брегу. У Лужници на Тумби има око 400 до 500 Бугара и на коси северно од Лесковца. На граници од Грделице до Крушевице налазе се посаде са slabим караулама. Гранични штаб налази се у с. Доња Лопушња, око 150 војника“.³

У ствари, радило се о деловима бугарске 22. пешадијске дивизије.

Корисно ће бити да наведемо неке податке који су карактерисали стање 25. дивизије, пред почетак марша од Бесне кобиле до Стрешера и Варденика. Ево тих података:

— Бројно стање дивизије је износило 2.100 људи. Иамла је, поред осталог, 4 минобацача, 6 ручних реактивних бацача „џон-була“ и 180 коња (подвукао М. П.)

² Зборник, том I, књ. 9, стр. 177—179.

³ Исто.

—• Ноћу 31. јула/1. августа дивизија је примила два, а наредне ноћи један транспорт оружја, ратне опреме и хране. У првом транспорту (6 авиона) било је: 65.000 метака, 15.000 пари цокула и нешто брашна и одела, а у другом (3 авиона): 55 пушкомитраљеза, 65.000 метака, 60 машинских пушака и нешто одела. Овим је 25. дивизија знатно побољшала материјално-техничко стање. Тренутно се при штабу дивизије налазила и енглеска војна мисија.

— У пратњи једног батаљона 16. српске бригаде упућено је 110 рањеника „на аеродром који је пронашао македонски Главни штаб“.⁴

— „Снаге у укупној јачини батаљона које су учествовале у напред поменутом нападу на пругу Владичин Хан — Врање, састојале су се из више мањих нападних група, јер због задатака које сте нам авизирали (мисли се на Главни штаб НОВ и ПО Србије — прим. М. П.) одлучили смо да у овој акцији садејствујемо мањим групама. Извршен је напад на непријатеља у Себешин Врању и препад на железничку станицу Лепенац. Уништен је један воз (локомотива и 20 вагона), запаљена станица и порушени бункери. Убијено 5—6 Бугара и 12 заробљено; послато Главном штабу Македоније. Заплењено је доста оружја, бомби и муниције 7—8.000 ранаца 40 и друге опреме“.⁵ 31. јула један батаљон 16. бригаде имао је оштру борбу са два бугарска батаљона, снажно подржана у нападу артиљеријском и авијацијском ватром. Непријатељ је бацан у долину Мораве. У тој одбрамбеној борби један бугарски авион је оборен — срушио се и изгорео у долини Мораве, док је један оштећен. Ми смо имали једног мртвог и три рањена од артиљерије“.⁶

Анализирајући боравак дивизије на простору Бесне кобиле и борбена дејства у долини Јужне мораве, могли бисмо извести овакав закључак:

Прихват 25. дивизије од стране 22. дивизије на десној обали Мораве имао је изванредан значај за

⁴ Исто.

⁵ Исто.

" Исто.

њено сређивање и борбена дејства у наредном периоду. Њиме је олакшано решавање горућих проблема: евакуације и збрињавања око 400 рањеника и болесника, пријем ваздушног транспорта наоружања и опреме и снабдевање, и извођење борбених дејстава, с ослонцем на слободну територију коју је већ створила 22. дивизија.

Овакви и слични случајеви садејства између разноврсних партизанских и територијалних јединица у НОР-у представљали су развијену праксу. Може се очекивати да би она у евентуалном, наметнутом, општенародном одбрамбеном рату, добила још шире димензије и разноврсније облике. Зашто? Зато што би снаге наше вишемилионске оружане силе (оперативне армије — ЈНА, разноврсни тактички, оперативни и стратегијски састави територијалне одбране и других одбрамбених структура) биле масовно присутне: у захвату, мање-више, непрекидних општејугословенских фронтова, на „окупираним“ и потпуно слободним деловима државне територије. *Управо, као и у НОР-у, такви „прихвати“ би били једаи од одлучујућих видова стратегијског, оперативног и тактичког садејства наших јединица у вођењу оружане борбе.*

Имајући у виду физички веома исцрпenu дивизију и својеврсну „реорганизацију“ коју је изводила у току боравка на подручју Бесне кобиле, може се сматрати да је успешно садејствовала 22. дивизији у нападу на посаде на железничкој прузи Владичин Хан — Врање, ангажујући се са једним батаљоном 16. српске бригаде против два бугарска батаљона и снагама око једног батаљона у диверзантским нападима на пругу.

Марш на простор Стрешера и Црне траве Петог августа у 8 часова и 30 минута штаб дивизије је издао заповест за марш на простор Стрешера. Почетак марша за све јединице предвиђен је за два часа 6 августа. Бригаде су маршевале у две колоне: 16. и 18. бригада у десној, а 19. у левој колони. Оне су стигле на маршевске циљеве: 18. бригада на простор

село Биљанца, Јарчева Махала, Бабин гроб, Вељкова махала, истурајући борбена осигурања према селу Власини, Трну и Божићу; 16. бригада на простор к. 1473, Вршник (к.1164), истутивши борбена обезбеђења према непријатељевим упориштима у Стојковцима, Кривој Феји, Повом Селу и Босиљграду; 19. бригада у шири рејон Големог равништа, истутивши борбена обезбеђења према Мачкатици и Чемернику. Све јединице су упутиле извиђачке групе према суседним непријатељевим упориштима.⁷

Шестог августа је уследио захтев Главног штаба НОВ и ПО Србије да се 25. дивизија у даљем маршу оријентише ка сливу Ветернице (Бабичка гора и Поречје). Замисао је била да одавде дејствује на упоришта у долини Јужне Мораве, у оквиру опште оперативне замисли Главног штаба, да 21, 22, 24. и 25. дивизија што ефикасније садејствује продору Оперативне групе дивизија која је тада наносила поражавајући ударац најкрупнијој четничкој групацији на простору Копанника.

Ноћу 6/7. августа дивизија је продужила марш и избила на подручје Црне траве, на коме је, према оцени штаба дивизије, војно-политичка ситуација била следећа:

„Крај у који сада идемо већ три пуне године целокупан води нашу борбу и сви мушкарци, као и велики број жена, од 17 па навише године и сада се налази у партизанима, у разним нашим јединицама. Крај је доста настрадао од репресалија окупатора. Већина је кућа попаљена, доста стоке одведено и жито опљачкано, те народ већ неколико месеци гладује. У истом крају постоји народна власт, те зато бити пажљив и ништа ван власти не узимати и не тражити од народа. Са властима се споразумевати и примити оно колико оне могу да даду. Насилно ништа не узимати. *Реквизицију вршити онолико колико власт дозволи да се може вршити. Скренути пажњу свим борцима да према становништву буду коректни и врло*

⁷ Заповест штаба 25. дивизије Оп. бр. 12 од 5. VIII 1944: Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 70.

љубазни (подвукао М. П.) и својим пријатељским понашањем покажу народу да су његова војска, као што њихови синови чине у разним нашим јединицама скоро широм целе Србије. Где буде то могуће одржати конференцију са заједничким весељем војске и народа".⁸

Ујутро, 7. августа, све јединице дивизије су већ стигле на маршевске циљеве: 19. бригада на простор Округлица (триг. 1377), Големо ориште, са једним батаљоном истуреним на положај Острожупска чука (триг. 1546), Сува чесма (к. 1450); 18. бригада на простор Кокорка (к. 1641), Корубе, Брезова чука (к. 1425), са борбеним осигурањима истуреним према Тумби и селу Лесковици; и 17. бригада на простор Громада (триг. 1719), Војно равниште, са борбеним осигурањима у правцу Власине, Стрезимироваца и Тумбе (к. 1372).⁹

Главни штаб је форсирао убрзавање покрета дивизије ка Бабичкој гори, те га она наставља и ноћу уочи 8. августа избија на простор село Козило, село Бистрица, Букова глава, Сува чесма (к. 1450), Доброљудска чука (к. 1450) село Ћерамиде (к. 1190), Побijen камен — село Јаворје.¹⁰

Напад на бугарска гранична упоришта Пошто су јединице стигле на маршевске циљеве, штаб дивизије је одлучио да ликвидира бугарске пограничне посаде на одсеку село Крушевица — село Доња Лопушња, а затим да продужи марш преко реке Власине и комуникације Власотинце — село Свође, да би продро ка Бабичкој гори, у духу наређења Главног штаба НОВ и ПО Србије. При томе је штаб дивизије оценио да се „снаге Бугара налазе дуж границе, у караулама од 15 до 20 војника, на раздаљини око 2 км. Гранични штабови: и то Доња Лопушња око 100 војника, Крушевица од 80

⁸ Зборник, том I, књ. 9, стр. 199.

⁹ Заповест штаба 25. дивизије Оп. бр. 13 од 6. VIII 1944: Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 86.

¹⁰ Заповест штаба 25. дивизије Оп. бр. 14/В од 7. VII 1944: Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 96.

до 100 војника и Свође 80 до 100 војника. У Боњинцу налази се полиција око 60 војника. Групе дражиноваца налазе се са slabим наоружањем (једна бригада) од 70 до 100 људи на терену око Завиднице (Манастир), Остатовице и око Богдановаца. Друга група, Власотиначка бригада, броји око 70 до 80 људи и креће се на терену села Шишава, Конопница и В. Ломница. Једна бригада се креће око села Биљанце и најближих села око Лесковца јачине као и ове две претходне. Сопотничка бригада око 150 људи са седиштем у Доњем Душнику, већи део присилно мобилисаних, и креће се низ Запаље ка Гацином Хану. Наш задатак је да нападнемо границу на рејону од Лопушње до Крушевице закључно и са дивизијом пређемо на рејон Бабичке горе."¹¹

Десетог августа је мањи део снага (по један баталјон 19. и 16. бригаде нападао бугарске карауле у Доњој Лопушњи и Крушевици, а главнина је наставила марш, разбијајући успут групе четника. Увече је дивизија зановила на простору село Завиднице, Мали Крчимир, Црна Бара, обезбеђујући се од Ниша, Лесковца, Власотинца, Крушевице и Боњинца. О дејствима 10. августа штаб дивизије у својој заповести за 11. август констатује:

„Наше јединице при преласку границе 9/10. августа успеле су да ликвидирају, и то XVI (бригада) једну караулу и да из друге разјуре Бугаре,¹² XIX да при нападу на гранични штаб (2) Лопушња убије око 10—12 војника, по дану при сусрету са већом групом Бугара (око 100) убије неколико и целу групу нагна у панично бекство. Наше јединице су се добро држале у борби и извршавале дуг и прилично напоран марш... Мања група (око 120) дражиноваца налази се у рејону Доњи Душник — Гацин Хан".¹³

Имајући у виду оправдану тежњу штаба 25. дивизије да усиљеним маршем, у духу наређења Главног штаба Србије, што пре избије на простор Бабине

¹¹ Зборник, том I, књ. 9, стр. 247—248.

¹² У караули је затечено доста ратног материјала.

¹³ Зборник, том J, књ. 9, стр. 216.

НОВЈ¹⁵. Међутим, истог дана дивизија је наставила покрет ка Бабичкој гори, у духу већ издатог наређења штаба дивизије. У 16 часова је почела марш из ширег рејона села Завиднице на простор села: Равна Дубрава — Доњи Душник — Шебет — Горње Градовље. Радило се о маршу дугом око 20 км. Задаци јединица су били:

— 16. бригада да упути једну јединицу гребеном Бабичке горе, а по пристизању на маршевски циљ буде у приправности и на линији Терзина горица — Голема њива—Миљковац — к. 833 држи обезбеђења и организује противтенковску одбрану од правца Ниша;

— 18. бригада да на гребену Суве планине држи мање обезбеђење ради извиђања правца од Беле Паланке и Бабушнице; и

— 19. бригада да у току ноћи, код села Грожана, поруши гвоздени мост на Јужној Морави, на путу Власотинце—Лесковац.¹⁶

Интересантна је оцена политичке ситуације у овом крају коју је дао штаб дивизије. Он каже:

„У овом крају и селима у којима ће бригаде бити сутра, а можда и идућих дана, био је врло јак партизански покрет у 1941. и многи су суделовали активно у борби. Навалом реакције у 1942. години, репресалијама које је реакција вршила, народ је врло заплашен, а затим у току више од две године обмањиван од четника Драже Михаиловића. У међувремену партизани су врло ретко наилазили у овај крај и то увек кроз

¹⁵ Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 178; Петар Вишњић, Дејства дивизије Главног штаба Србије у јужној и источној Србији августа 1944. године, Војноисторијски гласник 2—3/1974, стр. 66—67.

¹⁶ Зборник, том I, књ. 9, стр. 267. У заповести штаба дивизије бригади је дато упутство за извршење задатка: „Мост је гвоздене конструкције са сводовима и до пре неколико дана чувало га је 15 до 20 дражиноваца. У селу Стајковац и Конопница има мања група дражиноваца (30—40), на које се при извршењу овог задатка не обазирати. За време рушења моста дати потребна обезбеђења од Власотинца и Лесковца. Људство код самог моста не гомилати, већ само најнужнији број минера“.

борбу, те народ мало зна о правој ситуацији и циљевима наше борбе. Ради тога потребно је да све јединице ове дивизије предузму организовање и одржавање политичких конференција у што већем броју села свога делокруга. Пожељно је, где је могуће, одржавати на крају конференције, мале приредбе и завршити народним весељем".¹⁷

Сутрадан, 12. августа у 12 часова, дивизија је продужила марш, да се преко Суве планине и комуникације Ниш—Пирот пребаци на Сврљишке планине. Следио је један од најнапорнијих маршева, иако није био дужи од тридесетак километара. Требало је савладати гребен Суве планине, комуникацију, пругу и Нишаву да би се избило на главни гребен Сврљишких планина. Зато је штаб дивизије упозорио јединице да марш „добро организују, тако да ништа не смета покрету, и да се врши највећом брзином".¹⁸ Ноћу уочи 13. августа 25. дивизија је почела пребацивање преко комуникације Ниш—Пирот коју су браниле слабије снаге непријатеља. Прелазила је на одсеку Бела Паланка—Нишка Бања. Те ноћи је 16. српска бригада, као лева колона, прешла комуникацију и Нишаву код села Црвене Реке, одакле се одред Српске државне страже правовремено повукао у Белу Паланку, не прихватајући борбу. Пошто је спалила касарну и железничку станицу и покидала телефонске линије, 16. бригада је продужила марш и избила на југоисточне падине Сврљишких планина.¹⁸

Главна, десна колона дивизије (19. и 18. бригада, штаб дивизије и приштабске јединице) која се кретала основним правцем село Мали Крчимир — Преслап (к. 1496), требало је да се прикупи на простору Јавор (к. 1362) — Колибе (19. бригада) и Трештен врх (т. 1469) — Радош — Гавран (18. бригада). Са тога простора 19. бригада би, по накнадном наређењу, продужила у шири рејон села Доњег Риња и затворила правце из долине Нишаве и од друма Бела Паланка — село Бабин Кал. Истовремено, 18. бригада би се пребацила у рејон Горњег Риња и затворила правац од села Ба-

²² Зборник, том I, књ. 9, стр. 324—325.

биног Кала, Козја, Корита, Витаковца и Периша.¹⁹ Међутим, главнини дивизије се ноћу 12/13. августа на главном гробу Суве планине сукобила са четничком Нишавском групом корпуса која је у међувремену посела овај гроб, и зато није успела да се на време пребаци на одређени простор. Додуше, четници су разбијени, али су се убрзо поново средили и 13. августа изјутра напали 19. српску бригаду. Ова их је одлучним противнападом разбила, збацила са гробена Суве планине и приморала на одступање ка Глоговцу. Том приликом четници су имали 40 мртвих и 70 рањених.

Предвече 13. августа 18. и 19. бригада продужиле су марш и у току ноћи између Читлука и Беле Паланке прешле друм и железничку пругу Ниш — Пирот и пребациле се на десну обалу Нишаве. Затим су продужиле на гробен Сврљишких планина, где се већ налазила помоћна маршевска колона — 16. бригада. Приликом преласка преко пруге и друма 18. и 19. бригада су порушиле железничку пругу код Каменице и покидале телефонске линије код Дивљана.²⁰

На новом простору дивизија се задржала кратко време ради одмора и припрема за дубљи продор у источну Србију, а затим 16. августа, чим је пао мрак, пребацила се на простор Тресибаба, село Округлица, Плеш (трг. 1267), село Црновљевица, не наилазећи на јачи отпор. Једино је 16. бригада, приликом избијања на Тресибабу, дошла у борбени додир са четничким Књажевачким корпусом који се груписао у селима Кренти и Понору. Без обзира на упоран отпор, четници нису успели да стабилизују одбрану, па су се морали повући према Књажевцу.²¹ Правце од Књажевца и Сврљига затворила је 16. бригада, а правац од Сврљига 19. бригада.

¹⁸ Зборник, том I, кпј. 9, вг. 296.

¹⁹ Архив VII, кут. 181, бр. рег. 17/2: Наређење ГШ НВО и ПО Србије од 12. ВЈЈ 1944; Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 122.

²⁰ Зборник, том I, књ. 9, бр. док. 122, 129, 154; Архив VII, кут. 181, бр. рег. 17/2, 20/6.

²¹ Зборник, том I, књ. 9, бр. док. 142; П. Вишњић, н. ч., стр. 67—68.

Јединицама је наређено да поруше комуникације, направе разноврсне препреке, да се маскирају и организују противваздушну одбрану, пошто је овај простор био откривен.

Напад на Сврљиг, Грамаду и Нишавац За време боравка дивизије на простору Тресибаба, Округлица, Плеш, Црновљевица, борци и старешине су сваки слободан тренутак користили да објашњавају циљеве НОР-а и ситуацију на фронтима. Поред тога, развијена је и интензивна извиђачко-обавештајна служба, да би се прикупили што детаљнији подаци о непријатељу и политичкој ситуацији на терену. Ови подаци су одмах достављени у штаб дивизије.

Политичку ситуацију у селима на Сврљишким планинама и Тресибаби, штаб дивизије је овако оценио:

„Терен на коме се налазе наше бригаде па и цео Сврљишки крај суделовао је 1941. г. доста активно у нашој борби. У току последње две године непријатељ је потиснуо наше одреде и потпуно господарио овим крајем. Репресалијама и обманама четници Драже Михаиловића су организовали по селима равногорске одборе и команданте села и цео народ гонили у акције против партизана. Све доскора су успевали да масовно увлаче народ у борбу против нас и намећу братоубилачку борбу. Међутим, сада је извршена велика прекретница у овом крају и захваљујући општем повољном развоју ситуације и успешним борбама Н. О. војске у Србији народ се све више масовно оријентише за нашу борбу.

Народ овога краја по први пут види сада крупну јединицу Н. О. војске, што је допринело разбијању лажи непријатеља да су партизани уништени или се налазе у мањим групама. Потребно је да се уз наше војничке акције развије што живљи политички рад у народу. Борцима објаснити правилно поступање и достојанствено држање према народу. Користити сваку могућност за одржавање манифестационих конференција по селима по могућности са приредбама. На

конференцијама истаћи да су издајници четници Драже Михаиловића покушали да овај крај увуку у издајничке редове и наметну му срамни жиг издаје. Повели су људе из овог краја у напад на ослобођену Јабланицу. Срамно пред целим народом напали су, уз сарадњу са Бугарима, села Јабланице и Топлице чији се синови већ три године боре за слободу наше домовине. Сада се приводи крају овај крвави рат и тешко робовање наших народа. Немци ће ускоро пропасти и сваки поштени Србин дужан је да ступи у борбу против окупатора и домаћих издајника и тиме допринесе убрзавању ослобођења наших народа. Износили колики су досадашњи успеси Н. О. војске у Југославији, какав она углед има у целом свету, и плодове досадашње борбе. Износити одлуке АВНОЈ-а, стварање Националног комитета, Федеративне демократске Југославије, споразум Тита са Шубашићевом владом и састанак Черчил — Шубашић — Тито. Износити руководећу улогу и организатора КПЈ која је остала верна своје народу и повела га у борбу за слободу.

Политички комесари бригада подносиће засебне извештаје о држању конференција и приредаба по селима и ефектима на народ. Свака конференција треба да се заврши манифестативним позивањем да ступају у редове Н. О. војске и новопријављене борце одмах примати, о чему такође поднети извештај".²²

Кад је прикупио податке о непријатељу у Сврљигу, на обезбеђењу тунела Грамаде, у селу Нишевцу, и о посади Књажевца, штаб дивизије је одлучио да ликвидира непријатељева обезбеђења на комуникацији Ниш — Књажевац, на одсеку између Нишевца и Грамаде, а затим да јединице размести по Лалинцу, Пирковцу, Давидовцу, Божиновцу, Мечијем Долу и Варешу и да успостави чвршћу везу са 23. дивизијом која се у то време налазила на простору планина Озрен, Сокобања, Бољевац.

Већ 17. августа штаб дивизије наређује напад на упоришта у Сврљигу, на Грамади и у Нишевцу. Су-

²² Зборник, том I, књ. 9, стр. 324—325.

штина оцене оперативно-техничке ситуације дата је у борбеној заповести за напад. У њој стоји:

„Према прикупљеним подацима, у Сврљигу у школи налази се до 100 Бугара. Једна група недивизијских напустила је Сврљиг нашом појавом на овом терену. Око тунела Грамада налази се 100 Бугара који обезбеђују тунел са обе стране. Такође и у Нишевцу се налази око 100 Бугара. Бугари су утврђени бункерима и рововима. У Књажевцу, према непотпуним подацима, 300 до 500 непријатељских војника, углавном Руса белогардејаца. На територији Озрен, Сокобања, Бољевац, оперише наша 23. дивизија, која је извештена о нашем доласку”.²³

Задатак дивизије је дефинисан на следећи начин:

„Наша дивизија извршиће у току ноћи ликвидацију непријатељских осигурања на комуникацији Ниш — Сврљиг — Књажевац и то на одсеку Грамада, Сврљиг, Нишевац и потом се размести на просторији Лалинац, Пирковац, Давидовац, Галибабинац, Божиковац, Мечји До, Варош, Висока стена, одакле ће ухватити везу са 23. дивизијом”.²⁴

Борбеном заповешћу су маневар и поредак дивизије овако одређени:

—• један батаљон 18. бригаде напада Нишевац, а главнина продужава ка маршевском циљу;

— главнина 16. бригаде (два батаљона) напада Сврљиг, а једним батаљоном обезбеђује правац од Књажевца заседом на линији Падалиште — Мерлин дел — Вртлог, а с правца Беле Паланке на линији Големи врх — Црновљевица — к. 482;

— део снага 19. бригаде напада Грамаду, а главнина продужава маршевском циљу.

Јединице које буду нападале Нишевац и Грамаду требало је да поруше пругу и спрече интервенцију оклопних возова.

Знак да је ликвидиран Сврљиг требало је да буду две ватре на Сливовачком врху (к. 481), да је ликви-

²³ Зборник, том I, књ. 9, стр. 349.

²⁴ Исто.

диран Нишевац на к. 440, један км источно од Нишевца и да је ликвидирана Грамада, на к. 605.²⁵

Осамнаестог августа увече нападнут је непријатељ у Нишевцу, Сврљигу и на Грамади. Том приликом је у Сврљигу разбијена четничка Сврљишка бригада, а 2. батаљон бугарског 63. пешадијског пука сабијен у једну зграду, у којој се одржао захваљујући упорној одбрани и недовољној сналажљивости 16. српске бригаде. Непријатељ је имао 10 мртвих и 25 рањених, а заплењен је и део ратног материјала. У Нишевцу и на Грамади су 18. и 19. српска бригада ликвидирале неколико бункера. Непријатељ је овде имао око 20 мртвих, а из бригада 25. дивизије погинуо је један борац и неколико рањено. У току дана бригаде су се извукле из борбе и заузеле простор северозападно од Сврљига. При том су, на Високој Стени, код Нишевца, одбиле напад посаде немачког 303. оклопног воза из Књажевац.²⁶®

Деветнаестог августа у 17 часова дивизија је продужила покрет и пребацила се на источне падине Озрена, између комуникација Сврљиг—Алексинац и Сокобања—Књажевац. У Читлуку се повезала са штабом 23. српске дивизије.

У извештају који је штаб 25. дивизије 21. августа послао Главном штабу НОВ и ПО Србије дат је пресек борбених дејстава дивизије за период од 5. до 18. августа.²⁷ Ради илустрације дајемо само неке оцене из тог извештаја.

1. Оцењује се да је дивизија на простору Бабичка гора — Заплаће и на Сувој планини имала борбе против снага четничке Јужноморавске групе корпуса и да је у току ових борби убијено око 80 и заробљено око 80 непријатељских војника.

2. Објашњава се зашто су напади на бугарска погранична упоришта у Доњој Лопушњи и Крушевици само делимично успели. Речено је, наиме, да су ова упоришта била врло јако и модерно утврђена, тако да

²⁵ Зборник, том I, књ. 9, стр. 350.

²⁶ Зборник, том I, књ. 11, стр. 14.

²⁷ Зборник, том I, књ. 11, стр. 12—16.

и поред упорне борбе, нису могла бити ликвидирана. У њима је било по 100 — 150 бугарских војника.

Даље се у извештају каже:

„19-та бригада је у нападу на Лопушњу имала 3 мртва и 12 рањених, док је 16-та имала 3 рањена. Ликвидиране су само неке карауле на граници у току пролаза, из којих су се бугарски војници после краће борбе разбежали. Број непријатељских војника није нам тачно познат. Зна се сигурно за неколико мртвих које су борци нашли. У току марша 19-та је разјурила једну групу од 100 Бугара”.²⁸

3. Штаб дивизије оцењује да је на Тресибаби, један наш батаљон поразио четничку Сврљишку бригаду, да је непријатељ имао око 450 војника, да је убијено 10, а заробљено 21 и да су наше јединице имале једног мртвог и три рањена.

У овом извештају штаб дивизије је дао и своју процену војно-политичке ситуације на територији источне Србије. Такође, у њему је интересантна оцена морално-политичког стања, кадровских потреба и неопходност даљег наоружања дивизије.

„Стање у нашој дивизији” — каже се у извештају —• поправило се. Као што смо већ јавили, дивизија је организована као што је предвиђено наређењима Врховног штаба и почела је живети војничким животом у јачем степену. Досадашње акције углавном су имале повољан утицај на дизање борбености. Четнике већ лако тучемо, а и Бугаре и белогардејце ван утврђења. У нападу на утврђене објекте борци су у последњој акцији (мисли се на нападе на бугарска-упоришта у Сврљигу, на Грамади и у Нишавцу — прим. М. П.) показали прилично и упорности и вештине”.

И даље:

„Одвајање од куће и велики маршеви које смо имали позитивно су утицали на формирање војничког духа код бораца ...

Надамо се да ће се убрзо наш састав побољшати добровољним приливом са овог терена.

Руководиоци су нам хитно потребни. Разлоге смо навели у писму за Персонални одсек. Чак и команде бригада, ма колико да имају добре моралне и опште

²⁸ Исто.

особине, још недовољно схватају нову ситуацију — тј. живот војске и командовање војском, али се надамо да ће брзо ући у ситуацију и ликвидирати старе навике, сем за оне (штабове — прим. М. П.) за које смо тражили смену.

Јавили смо вам да је енглеска мисија изјавила да ћемо у току овог месеца примити 50% мање него за прошли.

С обзиром на могућност великог прилива потребно је обезбедити транспорт оружја и опреме у довољним количинама. Стога смо вам депешом предложили да за нас и 23. дивизију упутите руску мисију".²⁹

По мом мишљењу, дивизија је постигла делимичан успех у нападима на Сврљиг, Нишевац и Грамаду. Узроци су, рекао бих, следећи: у директном нападу на ова упоришта био је ангажован мањи део снага (четири батаљона), док су главне снаге продужиле марш; и опет су потцењени фортификацијска утврђеност и ватрени систем непријатеља.

Боље би било да се ишло на једну од ове две варијанте напада: или директни напад само на 1—2 објекта, с тим да се оствари изразито повољан однос снага, или да се све снаге дивизије ангажују за напад и обезбеђивање напада на сва три непријатељска упоришта, а затим продужити марш на север.

Напад на Бољевац Дивизита 1е 21. августа избила на простор село Читлук — село

Рујиште — село Николинац — југозападне падине Ртња, пошто је претходно у Читлуку успоставила непосредну везу са штабом 23. дивизије. На том простору је штаб 25. дивизије добио податке да се четнички Књажевачки корпус налази на десној обали Тимока, а Крајински (око 1.400 људи) на простору планина Тупижница, Леновац, са снагама Српске државне страже које су се кретале по селима ближе железничкој прузи Ниш — Зајечар.

Двадесет трећег августа непријатељ је из Књажевца направио испад у захвату пута Књажевац —

²⁹ Исто.

—Сокобања, вероватно да би се ослободио притиска који су на Књажевац са запада вршиле јединице 25. дивизије. Напад је почео у 3 часа. У њему су учествовали по један батаљон Српског добровољачког корпуса и белогардијског Руског заштитног корпуса. Међутим, дочекан снажним отпором 19. српске бригаде с положаја западно од линије село Васиљ — село Вине, непријатељ је, после оштре борбе, приморан да се повуче у Књажевац.³⁰

Тих дана је примећено прикупљање четничких јединица у рејону Ражња и Бољевца. Међутим, нису постојали тачни подаци о снази, саставу и распореду ових снага. Због тога су штабови 23. и 25. дивизије донели заједничку одлуку да обе дивизије предузму акцију и разбију четнике око Бољевца и Ражња.

Суштина плана је била у томе да 23. дивизија разбије четничку групацију у бившем ражањском срезу, а 25. дивизија којој је привремено потчињена и 20. српска бригада, тих дана формирана у Трговишту, четнике у рејону Бољевца. Тај план је садржала борбена заповест штаба 25. дивизије од 24. августа у 17 часова и 35 минута, у којој се каже:

„Примећена је концентрација извесних четничких снага у Ражањском срезу. Такође и око Бољевца. Али још немамо тачне податке како о распореду тако и о снази четничких формација око Бољевца. У Књажевцу, Зајечару и Алексинцу налазе се окупаторске снаге у јачини од 500 — 1000 војника. У Књажевцу сем тога налази се и 150 дражиноваца. Дражиновци су деморалисани и налазе се у распадању и почели су предају у већим групама. Да би наше снаге могле да прошире своје дејство потребно је разбити четничке групе око Бољевца и у Ражањском срезу. У том циљу ће 23. дивизија извршити напад на четничке формације у ражањском срезу“.³¹

У току ноћи 24/25. августа 25. дивизија се померила ближе Бољевцу и одмах предузела припреме за

³⁰ Зборник, том I, књ. 11, бр. док. 3; Архив ВИИ, кут. 25, бр. рег. 25/6; П. Вишњић, н. ч., стр. 68—69.

³¹ Зборник, том I, књ. 11, стр. 76.

напад на овај непријатељев гарнизон. Сутрадан, 25. августа, на састанку штаба 23. дивизије са начелником штаба 25. дивизије констатовано је, да је непријатељ, после доласка 25. дивизије у источну Србију, појачао гарнизоне у Књажевцу и Зајечару, да су ови гарнизони бројно јачи и утврђени, а расположиве снаге НОВЈ још недовољно спремне за уништење оваквих упоришта; да су четници из источне Србије који су били једина непријатељева покретна снага на терену, иако деморалисани, предузели мере прикупљања и сређивања, те да се ликвидација окупаторских гарнизона не би могла предузети пре него што се не разбију четници око Ражња и Бољевца. Уништење ових четничких групација пружало је широке могућности за даље операције на том подручју, па чак и за ослобођење целог северног дела источне Србије. На основу такве процене ситуације одлучено је да обе дивизије крену на север, остављајући на дотадањем терену једну бригаду и један партизански одред који би могли несметано мобилисати и изводити акције. Требало је продирати према Жагубици, а претходно разбити четничке групације код Бољевца и Ражња.

Штаб 25. дивизије који је добио задатак да организује напад на четничке јединице у рејону Бољевца и избије на десну обалу Црног Тимока, пред напад је располагао подацима да се четничке снаге налазе у Бољевцу (у касарни бивше југословенске војске) и у селима Добрујевцу (на путу Бољевац — Зајечар), Валакоњу, Планиници и Звездану. Да би се што успешније извршио постављени задатак, штаб дивизије је одлучио: да 20. бригада напада четнике у Валакоњу и Планиници; да 18. бригада напада непријатеља у рејону Бољевца, с тим што ће главни удар усмерити преко Велике Жевице и, даље, у рејон друма Зајечар — Бољевац, а помоћне снаге упутити лево од друма Књажевац — Бољевац; да 16. бригада једним батаљоном напада Бољевац с југа, а осталим деловима затвара правац од Кривог Вира, Рашинца и Зајечара.

Напад је требало почети 26. августа најкасније до 2 часа. Штабовима бригада је препуштено да сами одреде почетак наступања из полазних рејона, имајући у *виду* време потребно за развој јединица и за друге организацијске радње пре почетка напада.³²

Двадесет петог августа пред зору су два батаљона 20. бригаде напала четничку групацију у Валакоњу, а један у Планиници. Потом је ова бригада прешла у одбрану, на линији Периш (к. 234) — Виноградско брдо — Црвено брдо — Кипули буки, с предњим одредом на Тимоку. Њен је задатак био да спречи продор непријатеља из Зајечара.

Осамнаеста бригада је напала Бољевац: главним снагама правцем Велика Жежевица (к. 708) — десно од комуникације Књажевац — Бољевац, а помоћним лево од комуникације Зајечар — Бољевац. Пошто није ослободила Бољевац, један батаљон је остао у том рејону, а остали су се поставили на линију Тиква — Балаш (к. 418) — Круг (к. 421) — Досу поти (к. 306) — Караула (к. 357) — село Мали Извор (к. 386) — Гучанова глава (к. 418), са предњим одредом на Тимоку и задатком да се спречи продор непријатеља из рејона Зајечара.

Шеснаеста бригада је једним батаљоном нападала Бољевац правцем Села Рујиште — Рашинац — Мирово. Један њен батаљон је посео линију село Добро Поље — к. 547 — к. 552 — Велика Жежевица (к. 708) — Татарско поље, да спречи продор непријатеља из Зајечара, а један батаљон се налазио на простору село Добро Поље — к. 719 — Мечији вис (триг. 769) — Церије — Веселеница — Баба Станин врх — Прекостена.

Деветнаеста бригада је једним батаљоном затварала правац Алексинац — Сокобања, организујући заседу у Бованској клисури, на линији Врх (к. 569) — Кожудер — к. 475 а једним је затварала правац од Књажевца на линији Крстатац (к. 1069) — к. 407 — к. 596 — Шиљати камен — село Читлук. Њен тре-

³² Зборник, том I, књ. 11, бр. док. 35, П. Вишњић, н. ч., стр. 69—76.

ћи батаљон је у селу Белом Потоку прикупљао рањенике 25. и 23. дивизије ради евакуације авионима.

У извештају штаба 25. дивизије Главном штабу НОВ и ПО Србије, ток напада на Бољевац овако је приказан:

„Напад је отпочео у три часа са 18, 20. и 16. српском бригадом, док је 19-та остала код Сокобање ради заштите аеродрома и евакуације рањеника наше и XXVIII дивизије.

Главнина снага нападала је десно од комуникације Књажевац — Бољевац, а слабије снаге лево. У првом потезу опколили смо све четничке снаге. Главнина четника била је на положају к. 425 (2 км ист. од Бољевца, на путу Бољевац — Зајечар) — к. 363 — к. 401 — к. 398 — Караула (к. 357). Резерва у Валакоњу.

У рејону к. 425 опкољено је око хиљаду четника.

Непријатељ је пружао жесток отпор из магацина бивше југословенске војске и око њих. Масовном минобацачком и митраљеском ватром непријатељу су нанети велики губици. Двадесета бригада, која је нападала Валакоње правцем Букова — Круг успела је да опколи четничку групацију у Валакоњу, али је отпочела борбу између својих батаљона те је дозволила непријатељу да се извуче и да је нападне и после краће борбе потисне у правцу Зајечара. Осамнаеста бригада није благовремено садејствовала са положаја Караула, М. Извор. Непријатељ је по одбацивању 20. бригаде извршио противнапад на 18. бригаду и успео да предвече 26. о. м. овлада Караулом и спусти се у Бољевац”.

У извештају се даље каже:

„Са прикупљеном 18. и 16. бригадом предузели смо напад у току ноћи 26/27. августа око три часа, са главнином снага на одсеку Карауле, где се налазила главнина непријатељских снага. На целом одсеку Караула па до магацина к. 425, искључно непријатељ је разбијен у првом налету и нанесени су му велики губици. Само на положају Караула нађено је 40 лешева, међу којима добар део чупаваца са једним ко-

мандантом бригаде. Четници су гоњени једним делом снага преко Тимока. У том времену стигли су Немци, белогардејци и љотићевци у јачини 800—1000 војника и извршили напад на целом фронту. Борба је била оштра. Један батаљон 18. бригаде тукао се кундацима са Немцима, где нам је пао један друг у руке непријатеља. Борба је трајала 27. до 10 часова, а потом су се наше јединице под притиском непријатеља повукле јужно од Бољевца, а затим по наређењу овога Штаба на полазну линију Ртањ — северни део Ласовичке планине. У току следеће ноћи непријатељ је избио јачим деловима на линију с. Мирово — с. Илино — с. Добрујевац — Жежевица, одакле се после 24 часа повукао.

У овој борби четници су имали око 130 мртвих, 35 заробљених, а Немци око 20 мртвих.

Наши губици:

18. бригада — 6 мртвих, 18 рањених, од којих два теже;

16. бригада — 3 мртва, 6 рањених

20. бригада — 6 мртвих, 8 рањених

15 мртвих, 32 рањена.

XXIII дивизија није нападала групу око Ражња из разлога што је мајор Бора Стојановић (командант четничког Јуришног корпуса источне Србије — прим. М. П.) тражио преговоре".³³

После напада на Бољевац, 25. дивизија се повукла на простор Ртња, прегруписала снаге и у одговарајућем борбеном поретку поставила их у одбрану од напада непријатеља од Алексинца, Ражња, Параћина, Бољевца и Зајечара.

Трећег септембра у дивизији је дошло до значајних промена у личном и кадровском саставу: у сокобањском крају ушло је у састав дивизије 200 бораца — добровољаца, а у дивизију је стигла и група руководилаца из 2. пролетерске и 5. крајишке ударне дивизије.

³³ Зборник, том I, књ. 11, стр. 204—207.

У међувремену, дивизија се припремала за новни напад на Бољевац који је уследио 7. септембра у 1 час. Према извештају штаба 25. дивизије, „јединице су избиле без отпора на одређене просторије“, а непријатељ се повукао у правцу Зајечара. Том приликом је 18. српска бригада заробила 16 четника.³⁴

У борбама код Бољевца, посебно слабо садејство унутар јединица 20. бригаде, а и између осталих бригада, и недовољно непосредно ангажовање снага 16. бригаде, довели су до тога да се главној четничкој групацији у источној Србији не нанесе катастрофални ударац. Истина, она је имала озбиљне губитке (150 мртвих, још више рањених и 35 заробљених), али је то само делимичан успех, а постојале су објективне могућности за постизање бољих резултата.

Дивизија је затим продужила марш на шири простор села Злота, где је добила наређење да усиљеним маршем избије на простор село Црнајка — село Клокочевац — село Плавна и повеже се са деловима Црвене армије који су се налазили на Дунаву према Прахову и Кладову. Шестог септембра 1944. ушла је у састав новформираног 14. корпуса НОВЈ (23, 25, 45. дивизија и друге јединице) и учествовала у низу његових операција, у садејству снага Црвене армије, и партизанских одреда, ради коначног ослобођења источне Србије.

Основна искуства из борбеног пута 25. дивизије од Бесне кобиле до Дунава могу се свести на следећа:

Прво, тај пут је испуњен четрдесетодневним, скоро непрекидним, борбама и маршевима. Савладана је марш-рута дуга око 250 км. То значи просечно 6—7 км дневно, претежно преко планинског земљишта. Према томе, радило се о изузетном физичком и психичком напрезању бораца и старешина, поготову када се има у виду да је то уследило одмах после учешћа 25. дивизије у топличко-јабланичкој операцији. Интензиван партијско-политички рад у редовима дивизије и, посебно, одушевљење којим је становништво дочекивало и прихватало њене јединице, знатно су

31 Исто, стр. 345.

допринели да се издрже такви физички и психички напори. Истовремено, њени кадрови су били веома активни у развијању политичко-пропагандне и културне активности на терену.

Др-уго, у току марша нападнути су гарнизони и упоришта у Доњој Лопушњи, Крушевици, Сврљигу, на Грамади, у Нишавцу и Бољевцу и разбијено више четничких група. У целини узев, када се има у виду основни задатак дивизије да што пре избије на Дунав ради успостављања контакта с деловима Црвене армије, може се рећи да је дивизија извршила основни задатак, без обзира на слабости у извршењу „међузadataка“, о којима је било речи.

Треће, дивизија је у току марша успешно садејствовала са 22. и 23. дивизијом и знатно помогла формирање 45. дивизије.

Садејство између 25. и 22. дивизије, а затим и између 25. и 23. дивизије, било је веома значајно са тактичко-оперативног гледишта. У првом случају 25. дивизија је искористила петодневни боравак на слободној територији Бесне кобиле за консолидовање и делимичну реорганизацију и попуну опремом и наоружањем. Њено присуство и делимично садејство снагама 22. дивизије омогућили су да дејства те дивизије буду интензивнија у долини Јужне Мораве, на одсеку Лесковац — Врање.

Садејство са 23. дивизијом имало је још шире размере: договор о нападу на бољевачку и ражањску четничку групацију, интензивирање прилива добровољаца у 25, 23. и 45. дивизију, обезбеђивање пријема савезничких транспората опреме и наоружања и евакуација неколико стотина рањеника са аеродрома код Сокобање.

Четврто, најкрупнија акција дивизије је напад на Бољевац. Као што је изнето, у току два напада непријатељу су нанети озбиљни губици. Међутим, да није било пропуста у рејону Бољевца могло је доћи и до одлучујућег пораза четничке групације. Успех би био већи да је 20. бригада била одмах оријентисана

на спречавање непријатељске интервенције из Зајечара, с тим да једним својим батаљоном везује четнике у рејону Планинице и Валакоња, и да је 16. бригада била непосредније ангажована у нападу на бољевачки гарнизон.